

צורות "ארץ-ישראליות" בתלמוד הבבלי

פתיחה

המונח "צורה ארץ-ישראלית" נפוץ מאוד במחקר לשון חז"ל. מעיקרו לא בא מונח זה אלא לומר שצורה זו מקורית היא, שהרי כבר נתקיימה בארץ-ישראל בזמן חיותה של לשון חז"ל; אך בהמשך נוצק לו תוכן נוסף: לעתים הוא משמש במסגרת הטיפולוגיה של לשון חז"ל, המבדילה בין לשון ארץ-ישראל ובין לשון בבל. בהקשר כזה בא המונח לומר, שצורה זו היא "ארץ-ישראלית", ואילו זו שכנגדה היא "בבלית".¹

במקרה כזה יש לנקוט זהירות יתרה. אין לקבוע שצורה היא "ארץ-ישראלית" במשמעות זו קודם שהוכח שהצורה שכנגדה היא באמת "בבלית". במאמר זה יובאו דוגמות אחדות לזהירות הנדרשת במקרים אלו. כמה צורות המוחזקות במחקר כצורות שהן דווקא "ארץ-ישראליות" נהגו למעשה גם בתלמוד הבבלי.²

חלק של הצורות הללו שלטו לבדן בתלמוד הבבלי כבספרות התנאים. מכאן שאין אלה צורות "ארץ-ישראליות", אלא הצורות המקוריות; שהרי הצורות שכנגדן אינן "בבליות", אלא הן פשוט מאוחרות. וחלקן של הצורות הללו נתון בחילוקי מסורות בין כתבי-היד של התלמוד, אף זאת בדיוק בחילוקי המסורות שבספרות התנאים. לעתים עוד בדפוסים נשתמרו שרידים למצב המקורי. שרידים אלו מעידים יותר מכול, שאכן מתחילה לא נשתנה התלמוד בפרטים אלו מן המצב ה"ארץ-ישראלי".³

1. פרטי לשון ארץ-ישראליים מול בבליים מצויים במרוכז במחקרים האלה: א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א, כרך א, עמ' 171-222; רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 57-95 (וראה קפוקיו בדבר חלוקת הענפים, עמ' 11-12); בראשר, הטיפוסים, עמ' 191-193, 209-216.
2. הסיבות לסברה שהן לא נהגו בבבלי שתיים הן: (א) השימוש המרובה במונח "ארץ-ישראלי" גם לתפיסה, כאילו אם הצורה שנתגלתה בכתבי-היד היא "ארץ-ישראלית" הרי הצורה הידועה מכבר היא "בבלית"; (ב) כתבי-היד של התלמוד הבבלי טרם נחקרו די הצורך, ולא הודגש ההבדל הקיים בתלמוד בין כתבי-היד לדפוסים (להבדיל מן הדגש החוק שניתן לעניין זה בדור האחרון בכל הנוגע ללשון התנאים). לפיכך נתפסו דפוסי התלמוד (השוויים בדרך כלל לדפוסי המשנה) כאילו הם עדיה הנאמנים של לשון בבל.
3. כתבי-היד שנבדקו דרך שיטה הם כתבי-היד של מסכת פסחים מן התלמוד הבבלי (להוציא כ"י אדלר 850). המונח "תלמוד" מכוון כאן רק לתלמוד הבבלי.

שוויון ללשון התנאים

"של" חבורה

כתיב של חבורה למלה שלאחריה הוא מן הסימנים המובהקים שקבעו חכמי דורנו כדי להכיר את כתבי-היד הטובים של לשון התנאים. כידוע, הוכיח חנוך ילון⁴ את מקוריות כתיבה החבור של של במשנה לא רק מכתבי-היד אלא אף מן הדפוסים, וזאת על פי שיקול עיוני: לעולם אין במשנה הא הידיעה לאחר של. ואין להסביר זאת אלא כתוצאת חיבור של למלה שלאחריה, שמתוך כך הא הידיעה מנועה מלהופיע אחריה, כדרך שאינה מופיעה אחר מלות היחס בכ"ל. כשהופרדה בתהליך המסירה לא נוסף היידוע, וכך נוצר הכלל שאין אחר של הא הידיעה.⁵

והנה, אם נפעיל שיקול עיוני זה גם על דפוס התלמוד, נמצא אף בהם אותה תופעה: לעולם אין אחרי של הא הידיעה. ולעתים הדבר בולט ביותר:

א. בקרבת מקום יש יידוע, ואילו אחר של אין יידוע:

הראשון טהור והשני טמא. אמר רבי יהודה: אם היו רגליו של ראשון נוגעות במים אף השני טהור (חגיגה יט ע"א).

לאחר ד' אלפים ומאתים ותשעים ואחד שנה לבריאתו של עולם העולם יתום (סנהדרין צז ע"ב).

יכול לא יביא משל ציבור שאין הציבור מתכפרין בו (יומא נא ע"ב).

מדם הפר ומדם השעיר, והלא דם הפר מרובה משל שעיר (תמורה ה ע"ב).

ב. צירוף סמיכות מיודע הוא, לפי שבו אין הא הידיעה סמוכה לשל; ואילו שם שאינו בסמיכות אינו מיודע, לפי שבו הא הידיעה סמוכה לשל:

שלחין של בעה"ב תנו, אבל של אומן... או דילמא של אומן תנו, וכ"ש של בעה"ב (שבת מט ע"א).

עגיל זה דפוס של דדין, כומוז זה דפוס של בית הרחם (שם סד ע"א).

מלבנות של פתחים... מלבנות של חלונות... מלבנות של כרעי המטה (בבא בתרא סט ע"א).

4. ילון, מבוא, עמ' 26-27.

5. יש אמנם להרהר מה היה המצב בתקופת חיותה של לשון חז"ל, לאחר שנמצא הצירוף של הגואים באגרות בר-כוסבה, ובו כתיב פרוד ואף הא הידיעה לאחר של; ראה י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' נז-נח, סח. אולם ברי שבמשנה הערוכה והמסורה בידינו אין כתיב של פרודה מקורי (כפי שכתב קוטשר שם).

ג. צירופים שצפוי בהם יידוע:

בביטוי העולם הזה: בבבלי תמיד העולם הזה, בהא תחילית (36x); אבל אחרי של תמיד עולם (5x), כגון "לא כירושלים של עולם הזה ירושלים של עוה"ב" (נבא בתרא עה ע"ב).

וכן בביטויים האלה:

תורמין משל ישראל על של ישראל ומשל עובדי כוכבים על של עובדי כוכבים... ומשל כל על של כל (מנחות סו ע"ב).
אין מערבין שמרים של אמש בשל יום, ולא של יום בשל אמש (ב"מ ס ע"א).

הא הידיעה אחרי "של" בדפוס התלמוד

א. "של הקדוש ברוך הוא"

באופן קבוע הא הידיעה מופיעה לאחר של רק בביטוי הקדוש ברוך הוא, כגון: "שבחו של הקב"ה" (ברכות לב ע"א); "מדותיו של הקב"ה" (שם לג ע"ב); "כעסו של הקב"ה" (שם נד ע"ב). אך כבר העיר ח' ילון,⁶ שצירוף זה נחשב צירוף קפוא שהא הידיעה חלק ממנו, והיא נשמרת לעתים קרובות אף לאחר מלות היחס בכ"ל.⁷

ב. שגיאות

באוצר לשון התלמוד⁸ מצאתי שלושה מקרים שבהם הא הידיעה מופיעה לאחר של: "מפתחו של ההיכל" (עירובין ג ע"א); בדפוס ונציה (ר"פ-רפ"ג) היכל.⁹
"בנוק של המלך" (מגילה טז ע"א); בדפוס ונציה מלך.¹⁰
"מאי איכא בין אבר מן החי לאבר של הנבלה?... דאילו בשר הפורש מאבר מן החי לא מטמא, מאבר מן הנבלה מטמא" (חולין קכח ע"ב). כך גם בדפוס ונציה. אולם נוסח של מוטעה, והנכון הוא "אבר מן הנבלה", כמוכח מן ההקבלה. והרי ביטוי זה לא נוצר אלא בדמות "אבר מן החי".¹¹

נמצא שגם בתלמוד הבבלי הייתה של חבורה למלה שלאחריה, ורק בתהליך המסירה נפרדה.

6. ילון, מבוא, עמ' 190.
7. וכך אף בבבלי: "אין לו להקב"ה" (ברכות לג ע"ב).
8. ח"י קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, ירושלים תשי"ד-תשמ"ג, כרך לו, עמ' 466 ואילך.
9. נוסח ההיכל כנראה דיטוגרפיה.
10. נוסח המלך מושפע מן הפסוק הנדרש לפניו: "כי אין הצר שוה בנוק המלך, אמרה לו: צר זה אינו שוה בנוק של המלך".
11. מן הנבלה גם בכל כתבי-היד לפי דקדוקי סופרים; ראה רנ"ז רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מינכן תרכ"ח-תרנ"ז, במקום.

על שיקול עיוני זה יש להוסיף את הממצא מכתבי-היד: ברבים מכתבי-היד של התלמוד כתיב של הוא חבור.¹² מכאן שאין בעניין זה כל הבדל בין המשנה לתלמוד: בשניהם הייתה של חבורה למלה שלאחריה, ובשניהם הלכה של ונפרדה בתהליך המסירה. ההבדל כאן אינו הבדל בין המשנה לתלמוד, אלא בין כתבי-היד ובין הדפוסים.

כתיב של פרודה אינו מקורי אפוא בלשון חז"ל לכל ענפיה, אלא הוא נוהג כתיב מאוחר שצמח בגלגולי המסירה.¹³

שמות חתומי – ות

בכתבי-היד של לשון התנאים ריבוי שמות חתומי – ות, כגון גלות, הוא גליות, ולא בכמקרא חנויות.¹⁴ גם בתלמוד הבבלי כן הוא. במסכת פסחים מצויות המלים:

12. אלה כתבי-היד של פסחים שנוהגת בהן של חבורה: אנלאו 271; קולומביה; וטיקן 125; ששון 594.

13. ובאמת יש להעלות את השאלה, מדוע נפרדה של בתהליך המסירה. המשך רצוף לנוהג הכתיב מאגרות בר-כוסבה וכפי שכתבה חיה נתן; ראה ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד, עמ' 323) אינו מסתבר, שהרי לא ידוע לנו לפי שעה על נוהג כזה בתוך ספרות חז"ל שהיה יכול להיות ידוע למוסרי הטקסטים. ואכן ראה בכך מ' בר-אשר התפתחות מאוחרת. לפי הצעתו גרמו לכך הצירופים השכיחים שלי, שלו וכדומה, שבהם של במעמד עצמאי; ראה מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (= עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם, עמ' 104. כהמשך להלך מחשבה זה רצוני להוסיף כאן גורם שאולי השפיע גם הוא: מעיקרה אין המלה של אלא צירוף כינוי הויקה ש- + מלת היחס ל-. משמעות השייכות מושגת רק על ידי ל-, כגון: "לי הכסף ולי הזהב" (חגי ב, ח); "ויכל אשר אתה ראה לי הוא" (בראשית לא, מג). ואין ש- נוספת אלא במקום שיש צורך בכינוי הויקה, כגון: "הנה מטתו של שלמה ששים גבורים סביב לה" (שיר השירים ג, ז). לפיכך כתובה המלה של (למעשה, המלים ש + ל) חבורה, כדרכן של המלים ש-, ל-. אולם בלשון חז"ל, כפי שכבר העיר קוטשר (E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*), Jerusalem 1982, p. 130, של יכולה לעמוד גם בראש הנשוא, כגון (הציטוט לפי כ"ק): "הרי אילו של" (בבא קמא י, ב ועוד); "נוטל את הכל והן שלו" (שם, משנה י); "הרי הן שלבעל הבית" (פאה ד, י); "בושתה ופגמה וקנסה שלאביה" (כתובות ד, א); "המקום והאבנים שלשניהם" (בבא בתרא א, א-ב). במקרים אלו אין, כמובן, כל מקום לכינוי הויקה, ופירושו של דבר שהוא גתרון ממשמעו המקורי בהופיעו בצירוף של. משמעות הדברים היא שנוצרה למעשה מלה חדשה, של, המבטאת את השייכות כולה כאחד דווקא. לפיכך טבעי הוא שתיפרד ותיכתב כמלה בפני עצמה, שהרי אין כאן שתי מלים בנות אות אחת אלא מלה חדשה בת שתי אותיות, ומלים כאלו דרכן בעברית להיכתב בנפרד. כך יש להסכים, לדעתי, את הכתיב באגרות בר-כוסבה. כתיב של פרודה משקף אפוא את רוח לשון חז"ל לאמתה. אף על פי כן בספרות חז"ל אין זה אלא כתיב מאוחר, ואילו כתבי-היד שמרו על הנוהג הארכאי – המותאם למבנה הלשון הקדום – לחבר את של למלה שאחריה.

14. ראה קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' 102-104.

אומניות (נה ע"ב), גליות (פח ע"א; נב ע"א), מלכיות (סח ע"א), וכתבין הוא חסר בכל כתב-יחיד. מלים אלו נפוצות מאוד בדפוסים, וכתבין תמיד חסר גם בדפוסים.¹⁵ מכלל זה יוצא ריבוייה של חנות. מלה זו כתובה מלאה, חנויות, באופן קבוע בדפוסים.¹⁶ וכתב-יחיד של פסחים (ט ע"ב 2x) נחלקו בה: חלקם כותבים חנויות¹⁷ וחלקם חנויות.¹⁸ הסיבה היא, כמובן, השפעת המקרא, שבו מופיעה חנויות (ירמיהו לז, טז); אולם השפעה זו נוגעת אך למלה זו, ולא למשקל כולו. ויזכיר כ"ק, שאף בו תוקנה דווקא המלה הזאת, ואף בו ברור שהשפעת המקרא חלה דווקא במלה זו.¹⁹ משקל זה שווה אפוא במשנה ובתלמוד בין במקורו בין בגלגולי מסירתו.²⁰

תלמיד חכמים

כידוע, הצורה המקורית ה"ארץ-ישראלית" היא תלמיד חכמים, ורק בדפוסים נשתנתה לתלמיד חכם. צורה אחרונה זו הוזכרה במקומות מספר כצורה בבבלי. אך כבר העירו,²¹ שגם בחלק מכתב-יחיד של הבבלי הצורה היא תלמיד חכמים, ורק בגלגולי מסירת הבבלי נשתנתה לתלמיד חכם, כדרך שאירע במשנה.²² כאן רצוני רק להוסיף, שעקבותיו של שינוי זה ניכרים עוד בדפוס התלמוד. תלמיד חכמים נשתנה לעתים לתלמיד חכם, על ידי התאמת הסומך לנסמך; אך לעתים לתלמידי חכמים, על ידי התאמת הנסמך לסומך.²³ וידועה המשנה ביומא (א, ו) שדן בה באריכות א"ש רוזנטל.²⁴ במקורה:

אם היה חכם – קורא; ואם תלמיד חכמים – קורין לפניו.

15. בדפוס התלמוד: אומניות 4x (כגון יבמות סג ע"א); גליות 28x (כגון עירובין לט ע"ב); מלכיות 37x (כגון בבא קמא צז ע"ב).
16. 22x (כגון שבת לה ע"ב).
17. מינכן 6, וטיקן 109, מינכן 95 (2x), אוקספורד 366 (1x), ופעם נוספת תיקון חנויות < חנויות).
18. אנלאו 271, וטיקן 125 (2x), ששון 594 (1x).
19. ראה קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' 103.
20. ואין לומר שגליות הוא כתיב חסר לגלויות. אילו כן, היה צפוי כתיב חסר דווקא במלה המקראית חנויות. אבל המצב הפוך: דווקא חנויות המקראית כתובה מלאה, ואילו המלים הלא-מקראיות כתובות חסרות. מכאן שהמקרא השפיע בהגייתו ולא בכתיבו: כתיב חנויות – כהגייה שבמקרא חנויות; כתיב גליות במלים שאינן מקראיות, והוא מביע קריאת גליות.
21. ש' אברמסון, לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 78. וראה דיוגו החשוב של א"ש רוזנטל, למילון, עמ' 66 ואילך.
22. בכ"י אנלאו 271, למשל, תלמיד חכמים וכדומה מופיע 14 פעמים, ואף לא פעם תלמיד חכם.
23. ראה א"ש רוזנטל, למילון, עמ' 69. והשווה מה שכתב גב"ע צרפתי על ערב פסחים: לעתים נשתנה לערב פסח, על ידי התאמת הסומך לנסמך, ולעתים לערבי פסחים, על ידי התאמת הנסמך לסומך; ראה צרפתי, ערב פסחים, עמ' 21–26.
24. רוזנטל, למילון, עמ' 67–68.

אבל בדפוסים:

אם היה חכם – קורא; ואם לאו – תלמידי חכמים קורין לפניו.

היינו, תלמיד חכמים נשתנה לא לתלמיד חכם אלא לתלמידי חכמים.²⁵ גם בבבלי ניתן להכיר תיקונים כאלו. למשל:

הא בתלמידי חכמים הא בעם הארץ (נדרים יד ע"א).

דרך תלמידי חכמים עד שלא יצאת בתו מאצלו אומר לה (שם עב ע"ב).

חוסר ההקבלה (תלמידי חכמים – עם הארץ) וחוסר ההתאמה (תלמידי חכמים – בתו, אומר) מורים, שמתחילה היה כאן תלמיד חכמים ביחיד. רק מתוך השינוי לתלמידי חכמים נוצרו זריות אלו.

וכך אירע במשפט אחר, שבו כתוב בדפוסים (רק בדפוסים): כך:

ואל תדור בעיר שראשיה תלמידי חכמים (פסחים קיב ע"א).

ממשפט זה נראה כאילו יש לעיר "ראשים". אולם במשפט מקביל, בארמית, נאמר:

לא תידר במתא דרישה אסיא (פסחים קיג ע"א).²⁶

מכאן שלעיר יש רק "ראש" ולא "ראשים". כאמור, הנוסח "שראשיה תלמידי חכמים" מופיע רק בדפוס. השוואת הנוסחים תראה כיצד צמח נוסח זה:

א. שראשה תלמיד חכמים

ב. שראשה תלמיד חכם

ג. שראשה תלמידי חכמים

ד. שראשיה תלמידי חכמים

המקורי הוא, כמסתבר, "שראשה תלמיד חכמים" (א).²⁷ תלמיד חכמים זה נשתנה בשתי דרכים: או לתלמיד חכם, כרגיל (ב),²⁸ או לתלמידי חכמים (ג).²⁹ אך עתה נוצר נוסח לא תקין, "שראשה תלמידי חכמים". לפיכך יושר הנוסח בדפוס, אך בכיוון הפוך למקורו; לא התזירו את "תלמידי חכמים" ליחיד, אלא הסבו את "ראשה" לרבים: "שראשיה תלמידי חכמים" (ד).

במקרה זה, כמו במקרים הקודמים, הצורה המקורית ניכרת עוד מנוסח הדפוסים. וכך ניכר ביתר שאת, שאין הבבלי שונה מן המשנה בפרטים כאלה – לא במקורו ולא בגלגולי נוסחו.

25. כאן אפשר שהפועל קורין גרם. אך הדוגמות שלהלן יוכיחו תהליך זה בוודאות.

26. נוסח כ"י אנלאו 271; בדפוס "דריש מתא אסיא".

27. כתבי-יד אנלאו 271, קולומביה, וטיקן 125.

28. כתבי-יד מינכן 6, וטיקן 109, מינכן 95.

29. כ"י אוקספורד 366.

דוגמות כאלה, שבהן הנוסח המקורי ניכר עוד בדפוסים, מסלקות גם טענה כאילו בבבלי עצמו היו כמה מסורות, ושמה אף הצורה השנייה מקורית בבבלי. לא כן: הצורה השנייה גם בבבלי לא צמחה אלא מאוחר, כפי שאירע בדפוסי המשנה.³⁰

תרנוגלים

צורת הריבוי של תרנוגול בדפוסי המשנה והתלמוד היא תרנוגולין. אולם בכתבי-היד של ספרות התנאים כמעט תמיד הצורה היא תרנוגלין.³¹ וכך גם בתלמוד: בכל כתיב-היד של פסחים שעמדו לבגד עיני צורת הריבוי היא תרנוגלין, או תרנוגלין שאף היא שייכת לדגם זה.³²

לפי ממצא זה נראה, שהצורה המקורית בלשון חז"ל, בין הארץ-ישראלית בין הבבלית, היא תרנוגלין. צורה זו נראית מקורית גם משום שהיא שומרת על תנועת u בנון, כמו במקורה האכדי *tarlugallu*.³³ ואילו תרנוגולין אינה אלא צורה משנית, כנראה מאוחרת. צורה זו נוצרה לשם יישור המערכת, כדי להשוותה עם צורת היחיד תרנוגול.

חילוקי מסורות

בדוגמות שהובאו עד כה הצורה שבספרות התנאים ושבתלמוד אחת היא, והצורה שבדפוסים מאוחרת. לעתים שווה התלמוד לספרות התנאים בחילוקי המסורות הקיימים בשניהם. לכך יובאו שתי דוגמות. לא אנסה לקבוע כאן מהי הצורה המקורית. רצוני רק להראות, שחילוקי המסורות הידועים מספרות התנאים קיימים גם בתלמוד.

30. להסבר המעבר לתלמיד חכם ראה צרפתי, ערב פסחים, עמ' 27.
31. ראה בראשר, הטיפוסים, עמ' 193; י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 1070.
32. קיג ע"ב: והתרנוגלין – מינכן 6, אוקספורד 366, וטיקן 109, מינכן 95; ותרנוגלים – וטיקן 125; והתרנוגלין – אנלאו 271, ששון 594; והתורנוגלין – קולומביה. קיד ע"א: ותרנוגלין – מינכן 6, אוקספורד 366, מינכן 95; ותרנוגלים – וטיקן 109; ותרנוגלין – אנלאו 271, קולומביה. הכתיב החסר של הנון מצביע על קמץ קטן, וזהו כתיב רגיל; ואילו הכתיב החסר בגימל אינו יכול להצביע על חולם, לפי שחולם חסר אינו כתיב רגיל. והשווה דברי בראשר, הטיפוסים, עמ' 193 הערה 39.
33. מ' סוקולוף (קרית ספר נא [תשל"ו], עמ' 472) הצביע על הקשר בין הצורה האכדית לצורה שבלשון חז"ל. נראה שביחיד נחספה התנועה הקצרה, לפי שהיא בהברה פתוחה; ואילו בצורת הריבוי נחספת תנועת הגימל, ולפיכך תנועת הנון המקורית, המצויה עתה בהברה סגורה, חוזרת ועולה.

קוטלן

משקל "קוטלן" ידוע כאחד ממאפייני כתבי-היד מן "הטיפוס המערבי", שהוא עצמו אחד ממייצגי "הענף הארץ-ישראלי".³⁴ בדפוסים נוהג תמיד המשקל "קטלן", כמו בכתבי-היד מן הטיפוס המזרחי. אולם כמה צורות של "קוטלן" נודמנו לידי בכתבי-היד של פסחים, ואלו הן: ודורשנים (ע"ב);³⁵ העובדנין (מה ע"ב);³⁶ פורקדן (קח ע"א);³⁷ שלרועענים (מב ע"ב).³⁸

מכאן, שצורת "קוטלן" אינה מתייחדת לספרות התנאים, אלא היא יכולה להופיע גם בתוך התלמוד הבבלי.³⁹

צורות "קוטלן" אלו שבכתבי-היד של התלמוד עומדות כנגד הצורה "קטלן", שהיא הנפוצה בתלמוד לא רק בדפוסים אלא גם בכתבי-היד. נמצא, שאותם חילוקי מסורות הקיימים בין כתבי-היד של ספרות התנאים קיימים אף בין כתבי-היד של התלמוד.⁴⁰

אוזמל

הצורה אוזמל ידועה מכתבי-היד של ספרות התנאים,⁴¹ ואף היא נתפסת כמאפיינת את לשון ארץ-ישראל.⁴² צורה זו עומדת כנגד אוזמל, המצויה בדפוסים אך גם בכתבי-היד.⁴³

גם בחלק מכתבי-היד של פסחים מצינו אוזמל, ואוזמל (צב ע"א);⁴⁴ אך הצורה הנפוצה יותר בכתבי-היד היא אוזמל (וכדומה), והיא השולטת גם בדפוסים התלמודיים.

34. ראה בראשון, הטיפוסים, עמ' 203-204. וראה גרוס, סופית -ן/ו-ן, עמ' 247, הקובע בעניין זה הבדל בין מסורת א"י למסורת בבל.

35. כתבי-יד וטיקן 125, מינכן 95. על צורה זו כבר כתב גרוס (עמ' 56), שהיא נתמכת גם מכתבי-יד המוחזקים "בבליים".

36. כ"י וטיקן 125.

37. כתבי-יד וטיקן 125, וטיקן 109.

38. כ"י וטיקן 125.

39. אמנם, שלוש מן הצורות המובאות כאן מופיעות לפני הגה שפתי או ריש, ובהן אפשר שהשפיע העיצור הסמור. אולם במלה רועענים העיצור ריש מופיע לפני התנועה, ולא מצאנו ראיות לאסימילציה פרוגרוסיבית בריש, כפי שכתב גרוס (סופית -ן/ו-ן, עמ' 248) על עניין זה.

40. ומכאן אף מסקנה לטיפוסי הלשון החוצים את לשון המשנה: אפשר שטיפוסי לשון אלו חוצים, במידה זו או זו, גם את לשון התלמוד הבבלי.

41. ראה סיכום התומר אצל א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כך ב - ענייני תצורה (= עדה ולשון ה), ירושלים תשל"ט, עמ' 304.

42. ראה אלדר, שם.

43. דוגמות: כ"ק - באזמל (חולין ב, ג) / האזמל (כלים כו, ט); כ"י פארמה, דה-רוסי 138 - באוזמל (חולין ב, ג) / והאזימל (אלף פתוחה; כלים יג, ד).

44. כ"י וטיקן 109, ובדומה כ"י וטיקן 125: אוזמיל, ואוזמיל.

נמצא שאוזמל מצויה גם בלשון התלמוד, וגם בתלמוד היא עומדת בחילוקי מסורת, כמו בספרות התנאים.

שתי הדוגמות האחרונות, כדוגמות הראשונות, מראות שהצורות שנתגלו בספרות התנאים יכולות להימצא גם בתלמוד. נוסף על כך הן מוכיחות, שחילוקי מסורת שבלשון התנאים יכולים להימצא בהקבלה גם בתלמוד. אין לקבוע בדוגמות כאלה, מה הייתה הצורה המקורית בבבל. ומכאן, למשל, שאין לייחס את התהוות חנויות או אוזמל לתלמוד, שהרי אין התלמוד שונה מספרות התנאים. מי שיקבע יחס של מוקדם ומאוחר בצורות כאלה יקבע בכך התפתחות שחלה בין בספרות התנאים בין בתלמוד.

סיכום

הובא כאן שש צורות הידועות מכתבי-היד של לשון התנאים. ניסינו להראות, שצורות אלו שימשו גם בתלמוד הבבלי. לעתים הצורות ניכרות עוד בנוסח הדפוסים; אך לעתים לא שרדו אלא בכתבי-היד. ואף גלגולי המסורות וחילוקי המסורות חלו בצורות אלו בתלמוד הבבלי כמו בספרות התנאים.

אין כאן, כמובן, כל רצון לטשטש את האבחנה הלשונית שבין בבל לארץ-ישראל. גם בלא הוכחות קשה לשער שוויון מלא בין הארצות. ובמקרים רבים האבחנה אף נשתמרה. לא באנו אלא להעמיד על מידת הזהירות: הבדלים שנמצאו בין לשון ארץ-ישראל ללשון בבל פעמים אינם אלא הבדלים מדומים. הם נראים כהבדלים רק משום שכתבי-יד מושווים לדפוסים, או כתבי-יד טובים לכתבי-יד נחותים. במקרים שהובאו כאן אין הצורה התנאית "ארץ-ישראלית", שהרי אין כנגדה "בבליית". לעתים היא ה"מקורית", כנגד ה"מאוחרת"; ולעתים היא נתונה בחילוקי מסורת, הקיימים במידה שווה גם בתלמוד הבבלי.

קיצורים

בר-אשר, הטיפוסים = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220.

גרוס, סופית -ן/-ן = ב"צ גרוס, משקלים בעלי סופית -ן/-ן הכוללים שמות ממוצא שמי בלבד ומשמעויותיהם במקרא ובלשון חכמים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"א.

כ"ק = כ"י קאופמן של המשנה, A 50.

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לביקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.

צרפתי, ערב פסחים = גב"ע צרפתי, "ערב פסחים", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 21-26. קוטשר, מחקרים בדקדוק = י' קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כ"י קאופמן)", בתוך: קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בר-אשר), חלק א, ירושלים תשל"ב, עמ' 102-128.

רוזנטל, למילון = א"ש רוזנטל, "למילון התלמודי", איראנו-יודאיקה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 38-134.

רוזנטל, עבודה זרה = ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודת דוקטור, פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א.